



ՄԻՆԱՍ ՀՅՈՒՍՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների
դոկտոր-պրոֆեսոր)

ԶՄՈՌԱՅՎՈՂ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

(Գրիգոր Զոհրապի և Տիգրան Զյուկյուրյանի հիշատակին)

Մեծ եղեռնի հիսնամյա տարելիցի առթիվ, սրտի վշտակոծ հեկեկանքով, վերհիշում ենք մեր անթիվ, անհամար զոհերին, սպանված ու կենդանի թաղվածներին, առևանգված քույրերին, ձուլելու տարված մանուկներին, հիշում ենք մեր մշակույթի, մեր գրականու-

թյան կարկառուն ներկայացուցիչներին, որոնք զոհերը դարձան փողկապովոր և անփողկապ վալրենիների բարբարոսության մոլուցքի, արնախում կրքերի նոպաների, խղճի գոլորշիացման փաստի:

Տարբեր սերունդի մարդիկ են Զոհրապն ու Զյուկյուրյանը, սակայն նրանց մեջ կան որոշ ընդհանրություններ: Երկուսն էլ նուրբ արվեստագետներ են, մեծապես զնահատող արվեստի դերն ու նշանակությունը, երկուսն էլ ուխտավորներ նույն գաղափարի, հայ ժողովրդի ազատագրության սրբազան ուխտի, երկուսն էլ զոհերը եղան աննախընթաց եղեռնի, մեկը կյանքի ու գործունեության մեծ վաստակը ուտեին, մյուսը բոլորովին կանաչ տարիքում, երկուսն էլ տակավին ունակ շատ բան տալու մեր գրականությանը:

Գրիգոր Զոհրապին և Տիգրան Զյուկյուրյանին, շատ հավանական է, որ միացնում է նաև վարպետի ու աշակերտի հանգամանքը: Մեր կարծիքով, երիտասարդ արձակագիրը մեկը եղավ այն շատերից, որոնք, Մեսրոպ Ջանաշյանի բառերով ասենք, «անոր [Զոհրապին] նայեցան որպես արուսյակի մը՝ որ հորիզոնին վրա մշտապայծառ իր փայլով՝ կհրապուրեր ու կգծեր կտրվելիք ճամբան...», և սովորեցին նրանից, սովորեցին ամենից առաջ հակիրճության, քիչ բառերով շատ բան ասելու, բառի վրա մեծ բեռ դնելու արվեստը, մի բան, որ մեր դարի արձակագրի հաջողության գլխավոր պայմաններից մեկն է:

Գրիգոր Զոհրապը մեր գրականության փառքը կազմող մեծություններից է, չգերազանցված իբրև նորավիպագիր, մեկը աշ-



Գրիգոր Զոհրապ

խարհի խոշորագույն նորավիպագիրներին, որին, իբրև հմայիչ ու կատարյալ արվեստագետի, սիրելու փնտրանքներն են և՛ մեր խոշորագույն գրողներն ու քննադատները, և՛ մեր ժողովուրդը:

Իսկ Զոհրապը գնահատվել ու սիրվել է ոչ միայն իբրև գրող. նա, վերածնունդի տիտանների նման, ինչպես իրավացի նշված է, իր հանճարը դրսևորեց տարբեր բնագավառներում, իբրև ընդհանուր ճանաչում գտած մեծ հոգևոր, որի ճառերն ու ելույթները ժամանակին գտնում էին լայն արձագանք նաև մեր իրականությունից դուրս, իբրև համաշխարհային հոշակի տիրացած իրավագետ և իրավաբան (փաստաբան), իբրև հասարակական-քաղաքական ազդեցիկ գործիչ, հրապարակախոս և իրավագիտության դասախոս, իբրև Ազգային երեսփոխանական ժողովի և օսմանյան խորհարդարանի անդամ, որով, ինչպես «Մշակ» թերթն է գրել, նա պատմության մեջ անմահության էջ բացեց իրեն համար:

Այս բազմաբնույթ գործունեությունը և ամեն մարզում դրսևորած անսպառ կարողությունը, Զոհրապին դարձրին «ազգային ժամանակակից փառքերեն մին» (Ն. Օտյան), դարձրին իբրև գրող՝ «առաջին վարպետը [արևմտահայ] իրապաշտ գրականության» (Ռ. Զարդարյան), «հայ նորավիպի իշխան» (Ա. Չոպանյան) և համաշխարհային գրականության այդ սեռի խոշորագույն վարպետներից մեկը (Ա. Չոպանյան, Ա. Տերտեռյան), իբրև իրավաբան՝ «դատական արվեստի թագավոր», իբրև հոգևոր՝ «քայլող միջնաբերդ», և իբրև հանրային-քաղաքական գործիչ՝ «հայոց պարագլուխ» (լիդեր), ինչպես բնորոշել է նրան Պոլիս հրատարակվող բուլղարական «Դնենիկ» թերթը:

Այդ մեծ հայրենասերի բազմահատված գործունեությունը, ըստ էության, մաքառումների մի հոյակապ պատմություն է, պայմանավորված արևմտահայ ժողովրդի ընկերային և մանավանդ քաղաքական այն ողբերգական վիճակով, որ ստեղծվեց Բեկիյի վեհաժողովից հետո, երբ, ի պատասխան հայ ժողովրդի ազատագրության բաղձանքների, սուլթանական կառավարությունը, մանավանդ 1908 թվականի հեղաշրջման հետևանքով իշխանության եկած իթթիհադական ջոկիւրը, որոշեցին բնաջնջել հայերին, ստեղծելով հայ ժողովրդի համար մի վիճակ, որ Զոհրապը համեմատում է «գլուխը դանակի տակ» գտնվող մարդու վիճակի հետ:

Ահա այս դրության մեջ գտնվող ժողովրդին օգնության փութալը դառնում է Զոհրապի գործունեության գլխավոր նպատակը թե՛ մամուլում, թե՛ դատական առյա-

նում, թե՛ Ազգային ժողովում, թե՛ օսմանյան խորհրդարանում, ուր նա ծավալեց փայլուն գործունեություն, պաշտպանելով ոչ միայն հայերի ոտնահարված իրավունքները, մանավանդ 1909 թվականի Կիլիկիայի կոտորածի ժամանակ, այլև բոլոր հպատակ ազգերի իրավունքները, պաշտպանեց դարավոր հետամնացությունը թոթափելու, առաջադիմության ու քաղաքակրթության ուղին բռնելու անհրաժեշտության գաղափարը, գաղափար, որի իրագործման խանգարում էր քարացած մոլեռանդությունը, արյան ծարավի կիրքը, մեծապետական շովինիզմի անամոթ, շնական քաղաքականությունը: Հեղափոխության անունով իշխանություն նվաճած իթթիհադականները զբաղված էին ոչ թե երկրի, ժողովրդի կարիքները բավարարելու հոգսերով, այլ հպատակ ժողովուրդներին երկզույն ջարդով ոչնչացնելու ծրագրի իրագործմամբ, որի հետևանքը եղավ նաև արևմտահայերի աննախընթաց կոտորածը և բռնազաղթը, վտարումը հայրենիքից, ուր նա ապրել էր հաղաթափոր տարիներ, և ուր աճեցրել էր իր հոգու անսպառ բերքերը:

Ի պատասխան Թուրքիայի զարգացման համար Զոհրապի գործադրած անկեղծ ջանքերի, իթթիհադականները քարով ջախջախեցին նրա գլուխը, իբրև երախտագիտության թուրքական ձև, իբրև ապացույց այն բանի, որ վայրենությունն ու բարբարոսությունը թոթափելը այնքան էլ դյուրին գործ չէ:

Իբրև գրող, Զոհրապը նախ փորձեց իր ուժը բանաստեղծության մեջ, ապա գրեց արևմտահայ իրապաշտական առաջին վեպը, սակայն շուտով համոզվեց, որ իր ստեղծագործական անհատականությանը համապատասխանում է փոքր տարազը, իրականության խտացված և ոչ ծավալուն արտացոլումը:

1880-ական թվականների կեսերին նա հարեց ձևավորվել սկսվող իրապաշտական գրական շարժմանը, որ գլխավորում էր Արփիար Արփիարյանը և շուտով զարձավ այդ շարժման տեսաբաններից մեկը և ամենախոշոր արվեստագետը: Իր գեղագիտական հայացքներում դավանելով այն սկզբունքը, որ «գրականությունը ժողովրդյան կյանքին պիտի քաղվի» ժողովրդյան կյանքին ծառայելու համար», որ գրականությունը պետք է դառնա իրականության «անխաղախ հայելի», որ նա պետք է ոչ միայն ծխտի, այլև հաստատի, նա կանգնեց ստեղծագործական ճիշտ ուղու վրա:

Գեղագիտական այս ելակետային սկզբունքները, որոնք ժամանակի՝ ամենաառաջավոր սկզբունքներն էին, մեծապես նպաստեցին նրա ստեղծագործական վերելքին, նպաստեցին այն բանին, որ Զոհրապը գրի

մեծ բովանդակություն խտացնող, գաղափարապես հագեցված իրապաշտական նորավեպեր, որոնցով նա դարձավ այդ սեռի սկզբնավորող մեր գրականության մեջ և ունեցավ բազմաթիվ հետևորդներ:

Քանակով շատ չեն, ինչպես և ծավալով մեծ՝ Զոհրապի նորավեպերը, բայց դրանց մեջ, արվեստի ներգործուն ուժով, արտացոլվել է մի ամբողջ ժամանակահատվածի իրականության պատկերը, ընկերային վիճակը՝ դրամի իշխանության տակ, հասարակության շերտավորումը «իր պառակտումներով ու չսպիացող վերքերով» (Զոհրապ), աշխատավորության դառն ճակատագիրը:

Իր նորավեպերը հեղինակն ամփոփել է երեք ժողովածուների մեջ՝ «Խղճմտաճիճի ձայներ», «Կյանքը ինչպես ու է» և «Լուս ցավեր»: Այս իմաստալից խորագրերով կարծեք նա արտահայտել է, հիմնական գծերով, իր նորավեպերի բովանդակությունը: Իրոք, նրանց մեջ կյանքը պատկերված է ինչպես որ է, կյանքը իր արատներով ու խոցերով, իր տգեղություններով ու գեղեցկություններով, իր իրարամերձ հակասություններով ու լուռ, արտաքինապես հաճախ աննկատ ցավերով, որոնք պատկերել է զգալուն, մարդասեր հեղինակը իր խղճմտանքի ձայների մասնակցությամբ: Այդպիսի նորավեպեր են «Փռատալ»-ը, «Թեֆարիկ»-ը, «Ճիտին պարտ»-ը, «Այինեկա»-ն, «Անդրշիրմի սեր»-ը, «Լուսանոգին» և այլն, որոնք համաշխարհային գրականության այդ սեռի գեղեցկագույն էջերից են:

Զոհրապի գրական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ ունեն նաև «Մանոք դեմքեր» ընդհանուր խորագրի տակ զետեղված գրական դիմանկարները, որոնք, իբրև նոր սեռ մեր գրականության մեջ, շատ բարձր են գնահատվել, համարվել են «ոսկեշարք» («Շիրակ»), հեղինակին անվանել «Մանոք դեմքեր»-ու հանճարեղ նկարիչ» («Մասիս»):

Մեր գրականության մեջ այդ սեռը բավական լայն տարածում գտավ: Այս կամ այն հաջողությամբ գրական դիմանկարներ կամ դիմաստվերներ գրեցին Սիպիլը, Օննիկ Զիֆթե-Սարաֆը, Արտաշես Հարությունյանը, Արամ Անտոնյանը, Թեոդիկը և շատ ուրիշներ: Դժբախտաբար այդ սեռը մոռացության է տրված այսօր մեր գրականության մեջ:

Գրեթե նորավեպերի չափ, Զոհրապը գրել է տարբեր բնույթի ակնարկների՝ ճամբորդական, հուշագրական, երգիծական, խոհական և հրապարակախոսական, որոնց մեջ նա անդրադառնում է ժամանակի իրականության բազմապիսի հուզող հարցերի, պայքարում է սովորական բռնապետության և աշխարհակալության դեմ, մերկացնում է դրամի

տիրապետությունը, ճիզվիտական մտայնության տարածումը եվրոպական որոշ երկրներում և այդ վարակի տարածումը հայ իրականության մեջ, որը պատճառ է դառնում օտարամոլության ախտին, սեփական ժողովրդից հեռանալուն, ժողովրդի պառակտմանը: Իր ակնարկների մեջ է, որ հեղինակը, հասնելով հանճարեղ ընդհանրացման, «մեղրամոմե» մակդիրով է բնորոշում հայությանը, նկատի ունենալով, անշուշտ, հատկապես գաղութահայությանը, այն իմաստով, որ ազգային գիտակցության պակասի կամ բացակայության պատճառով, գաղութահայությունը շուտ է ենթարկվում ամեն ազդեցության, որոնք հաճախ հանգեցնում են սեփական դեմքի կորուստին և առաջնորդում ճերմակ ջարդի ամենակույ, 20-րդ դարի երկրորդ կեսի մեր ժողովրդի ամենամեծ թշնամու, երախտի:

Զոհրապի ակնարկներից առավել արժեքավոր է «Էջեր ուղեորի մը օրագրեն» ակնարկաշարը, որի մեջ, եվրոպային լավ ծանոթ հեղինակը խոսում է Բելգիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի մասին, անդրադառնալով հասարակական, քաղաքական, մշակութային և գրական բնույթի բազմապիսի հարցերի: Իր իրատես հայացքով, նա նկատում է առաջին աշխարհամարտի նախապատրաստումը, հատկապես գերմանական աշխարհակալության տենդոտ ջանքերը, խիստ դատապարտում է աշխարհակալության էությունը, «երավունքը հզորագունին»՝ հակամարդկային ըմբռնումը, և իր քաղաքական հստակատեսությամբ գուշակում է, որ իզուր են գերմանական աշխարհակալության՝ աշխարհը նվաճելու ջանքերը, որովհետև, ինչպես ինքն է ասում, «ազգերը գերի վարելու, աշխարհակալություն ընելու դարը իսպառ վերջացած է»:

Զոհրապը գրել է նաև չափածո և արձակ բանաստեղծություններ, հատկապես իր կյանքի վերջին շրջանում: Զոհրապի չափածո քերթվածները առավելապես անձնական ապրումների ու հույզերի արձագանքներ են, իսկ արձակ քերթվածների մեջ, որոնք հայ արձակ բանաստեղծության մարգարիտներից են, հեղինակը անդրադառնում է հասարակական հուզող հարցերի, նկարագրում տառապող մարդու բազմապիսի վերքերը («Ապրիմ-մեռնիմ»), երբեմն տուրք տալով հուսալքման, խոսում է վշտի մշտականության և երջանկության խուսափման մասին («Էտըլվալա»), ցավով է պատկերում, դիմելով այլաբանության, իր սերնդի՝ հայ ժողովրդի ազատագրության արշալույսը տեսնելու հույսերի խորտակումը և բռնապետության հալածված քաղաքականության և հետաշարժ-

ման ուժեղացումը ընդհանրապես («Թիթեռնիկներ»):

Երկար տարիներ զբաղվել է Զոհրապը հրապարակախոսությամբ, կենդանի հետաքրքրություն ցույց տալով դեպի օրվա հուշող հարցերը: Նրա հրապարակագրության կենտրոնական հարցերը վերաբերում են հայ ժողովրդի գոյամարտին, տնտեսական վիճակին, հայ մշակույթի, մասնավորապես դպրոցի զարգացմանը: Հայ դպրոցի շահերը պաշտպանում է Զոհրապը հատկապես 1895—1896 թվականների ջարդերից հետո, երբ ճիզվիտ կղերը, օգտվելով ժողովրդի դժբախտ վիճակից, որս տեսած անգղերի նման հարձակվում է մատաղ սերնդի վրա, բաց է անում բազմաթիվ ճիզվիտական դպրոցներ, հարվածը ուղղելով հայ ժողովրդի սրտին, փորձելով խլել նրանից ճերմակ ջարդի դեմ պայքարելու հիմնական միջոցը՝ ազգային դպրոցը:

Հայրենասիրությունն ու մարդասիրությունը Զոհրապի մեջ միացել էին ներդաշնակորեն, և դրանց մղումով և նա գործել իր ամբողջ կյանքում:

Կարճատև եղավ Տիգրան Չյուկուրյանի կյանքը, բայց շատ բովանդակալից: Մեծղենի կորցրած որբ պատանյակը, շնորհիվ ազգային որբանոցների և դպրոցների տված կրթության, շնորհիվ իր մեծ օժտվածության, դարձավ ուսուցիչ, խմբագիր, թարգմանիչ ու գրող, ապրելով «ստրվելու և ստրվեցնելու» ու «հանճարնակե՛ր գործունեության» «տենդենցով», մինչև որ երեսունմեկի մեջ նոր թևակոխած, տարան նրան՝ միացնելու մեր գոհների մեծ բանակին:

Մեծ չէ Չյուկուրյանի գրական ժառանգությունը. դպրոցական տարիներին գրած «Հռոնտես երգեր» խորագրով արձակ քերթվածները, որոնք գրեթե մնացին անտիպ, մի քանի նորավեպեր, որոնք ինքը ամփոփեց «Հայրենի ձայներ» հավաքածուի մեջ, գրականագիտական ու արվեստագիտական հոգվածներ ու մի շարք գրախոսականներ, մի քանի թարգմանություններ, որոնք լույս տեսան իր և Միքայել Շամտամճյանի հրատարակած «Ոստան» եռամսյա պարբերագրերում, «Հեռուսը» խորագրով վիպակը և վերջին երկը՝ «Վանքը» վեպը:

Համեմատած իր նախորդ երկերի հետ, «Վանքը» ստեղծագործական մի այնպիսի վսեմ խիզախում է, այնպիսի ակնառու վերելք, որ տարակույս չի թողնում Չյուկուրյանի մեծ կարելիությունների վերաբերյալ, որոնցից զրկվեց մեր գրականությունը:

«Վանքը», ծավալով այս ոչ մեծ վեպը, մեր գրականության, շատերին տակավին անծանոթ, գոհարներից մեկն է, որ կարգացվում է շթուլացող հետաքրքրությամբ, հոգեկան մեծ բավականությամբ: Հիացմունք է առաջացնում վեպի անթերի կառուցվածքը, տիպարների հստակ կերտումը, քնարականությամբ խառն, հակիրճ, խորություններ քանդակող ոճի տարողունակությունը, բյուրեղյա հստակ և նկարուն լեզուն, խոհական թռիչքը, հոգեբանական դիմանկար կերտելու ապշեցուցիչ կարողությունը: Այս գրքի գեղարվեստական ամեն մի մանրամասը կրում է արվեստով արտահայտված՝ մտքի ու հույզի կնիքը:

«Վանքը» վեպը ունի յուրահատուկ կառուցվածք, որ հնարավորություն է տվել զարմանալի ներդաշնակությամբ միացնելու անհատական և ազգային կյանքի պատկերները, անհատական և ազգային կյանքի դժբախտությունները համատեղ պատկերմամբ: Ապրելով որբանոցներում, 90-ական թվականների կոտորածներից փրկված որբերի հետ միասին, Չյուկուրյանը իր վշտի մեջ զգացել է հազարավորների վիշտը, հոշոտվող ազգի վիշտը: Առհասարակ, վեպի գրեթե բոլոր հերոսները, այդ թվում և դեռատի որբերը, իրենց հոգու խորքում զգում են ընդհանուրի ցավը: Ե՛րբ պիտի վերջ գտնի «հայուն տառապանքը». սա է վեպի գլխավոր հարցադրումը, վեպի հերոսների մեծ մասի մտահոգության առարկան:

«Վանքը» հուշագրական վեպ է, գրված, ինչպես ցույց է տալիս նրա ենթավերնագիրը, իբրև օրագիր, որի մեջ հեղինակն օգտագործել է իր՝ Գաղատիո վանքի որբանոցում եղած օրերի հուշերը: Վեպի հուշագրական բնույթը հնարավորություն է տվել շատ մտերմիկ ոճով բացահայտելու կենտրոնական հերոսի ներաշխարհը, նրա հոգեբանական դիմանկարը և դրա միջոցով մարդկային խոցված հոգու վերքերը, ինչպես և ազգային մեծ ու անդարմանելի վշտից առաջացած կրտսանքները, որով գունավորված է ամբողջ վեպը:

Վեպի կենտրոնական հերոսը Արտակ վարդապետն է, մի վերին աստիճանի զգայուն, հուզական հարուստ ներաշխարհ ունեցող, հայրենասեր երիտասարդ, որը վաղեք է գալիս «նվիրական գործ»-ի համար, իբրև տեսուչ վանքում բացված որբանոցի, «իբր հայր բյուրավոր որբերեն մեկ-երկու տասնյակին՝ որոնք անագորույն ջարդերու զոհ, պիտի գան այս հովանավոր հարկին տակ պատըսպարվիլ»:

Վեպի տիպարները շատ չեն. Արտակ վարդապետից բացի, ծերունի վանահայրն է, վանական մեկուսի կյանքից գրեթե քարացած

մի մարդ, հայ մանրանկարչության և գրչության արվեստին սիրահարված մի տարեց ուսուցիչ, վաճառում աշխատող կանայք, դրանցից մեկի դուստրը՝ Շուշանը և որբերը։ Վեպում ներկա է նաև ժողովուրդը, որը սրտառուչ ուշադրություն և հարազատի վերաբերմունք է ցույց տալիս դեպի որբերը, շնայած կոտորածից և թալանից առաջացած ծանր վիճակին, նույնիսկ նյութական օգնություն է հասցնում որբերին։

Վեպի հորինվածքի կենտրոնում Արտակի սերն է դեպի գեղանի Շուշանը։ Այդ սերը պատկերված է քնարականության բոլոր թովիչ նրբություններով, Արտակի հուզաշխարհի վարպետ դրսևորումներով, Շուշանի գեղեցկությունն ու կանացիությունը բացահայտող խոսուն ուրվագծերով։ Հեղինակը ցանկանում է, որ վանքերը դառնան օրինակելի ագարակներ, և հայ գյուղացիները վանքապատկան հողերում, եվրոպական մեթոդներով, դարգացնեն գյուղատնտեսությունը։

«Վանք» վեպի ամենաուշագրավ արժանիքներից մեկը ջերմ, հուզաթաթալ հայրենասիրությունն է, որ արտահայտվում է բազմապիսի ձևերով և վեպի մի քանի կերպարների միջոցով։ Վեպի մի քանի կերպարները ունեն խորունկ իմաստ, վերածվելով երբեմն խորհրդանշանների։ Այսպես, օրինակ, որբերը, որոնք նույնպես հեղինակի ուշադրության կենտրոնումն են, հայ ժողովրդի անլուր տառապանքների կենդանի վկայություններ են, հայ գրչարվեստի և մանրանկարչության հաճախակի հիշատակումը վերածվում է մեր ժողովրդի ստեղծարար կարողության խորհրդանշանի։

Ավելի մեծ խորհուրդ ունի ժողովրդի ներկայությունը վեպում, որով հեղինակը ուզում

է ցույց տալ, որ շնայած հայությունը բնաջնջելու թուրք վարիչների ծրագրված քաղաքականության, շնայած աշխարհակալ պետությունների և նրանց գործակալության նենգ վարքագծի, աշխարհի քար անտարբերության դեպի հայ ժողովրդի անտանելի վիճակը, հայ ժողովուրդը կա՛, գոյություն ունի իբրև անհերքելի փաստ։ Վեպի վերջույթի մեջ հատուկ միտումով, հեղինակը նկարագրում է, թե ի՛նչպես վանքի ուխտի օրը, խումբ-խումբ գալիս են ուխտավորները, լեցնում թաղերը, վրաններ բարձրացնում, կամ ապրում բացօթյա, երևում են «ժպտող դեմքեր», «կարմիր զգեստներով հարսեր», «ժըպտուն, փոշեթավալ ու պոռչտող մանուկներ», լսվում են «երգի ծածանող շեշտերը»։ Այս սուգը թոթափած, խուռներամ ժողովուրդը իր առօրյա կյանքով, իր երգով ու զվարթությամբ, մեր ազգի գոյության, նրա լավատեսության, հակառակ բոլոր աննպաստ պայմաններին, իր կյանքը շարունակելու կամքի անհերքելի ապացույցն է, իմաստալից խորհրդանշանը։

Վերհիշելով մեր անհուշարձան, անգերեզման այս երկու գրողների ողբերգությունը, չենք կարող շփշիլ մեծ եղեռնին զոհ գնացած մեր բոլոր գրողների ողբերգությունը, որ, ըստ մեթոդի, հայ ժողովրդի ողբերգությունն էր։

Խոնարհվելով մեր գրականության այդ մեծ ու փոքր երախտավորների սևով երիզված հիշատակի առջև, կրկին ու կրկին ասենք.

Փա՛ռք նրանց հիշատակին։

Փա՛ռք մեր տոկուն, նույնիսկ Սփյուռքի պայմաններում ապրելու հավատը վառ պահող և դրանով գոյատևող ժողովրդին։

